

doi Introduction of the characteristics of the script and style of the versions of the Masnavi of Bagh-e- Eram written by Kamaladdin Shir Ali Banaei Heravi

 Batool Shahabi¹ Khairollah Mahmoodi² Daryush Kazemi³

Submitted: 26 -10- 2023 Revised: 23 -11- 2023 Accepted: 04 -12- 2023 Published: 22 -9- 2024 pp.38-73

Abstract

Masnavi of Bagh_e_ Eram composed by Kamal al-Din Shir Ali Banaei Heravi, poet of the Timurid period that is one of the important and prominent works of the Timurid era in terms of structure and subject. This Masnavi (7500 verses) was made by comparing four manuscripts. Based on this correction and research, some features of the calligraphy of Bagh-e- Eram versions have been introduced. In this investigation and research, it was found that the Badalian version and the National Library of Pakistan are parallel in terms of the subject and the number of verses. In terms of structure the Masnavi of Bagh_e_ Eram in order to convey meaning is included of a main story called Bahram and Behrooz and many short stories during the story, which their theme is advice, mystical and moral points, and recording the historical events of the poet's era. Due to the fact that, in addition to being a poet, Banaei was interested in recording historical events and In this masnavi, the events of the Timurid era and the praise of people such as Sultan Yaqoob, Khwaja Obaidullah Ahrar, Khwaja Mohammad Yahya, Abdul Ghafoor Lari, and others, which is historically important. Considering his biography and bringing a poem in the Masnavi of Bagh-e- Eram and expressing his love for his lover and turning away from him, Banaei Heravi can be one of the pioneers of Sukht and Vasukht school, which is worthy of reflection.

Keywords: Manuscript, Banaei Heravi, Bagh-e-Iram, Behrooz and Bahram, vasukht

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by [Journal of Codicology and manuscript research](#). This is an open-access. paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>)

1. Doctoral student of Department of Persian Language and Literature, faculty of Literature and Humanities, Islamic Azad University, Kerman, IRAN. (Responsible author) shahabbettyq@gmail.com
2. Associate Professor of the Department of Persian Language and Literature, faculty of Literature and Humanities, Shiraz University, Shiraz, Fars, IRAN.
3. Assistant Professor of the Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Islamic Azad University of Kerman, Kerman, IRAN.

References

- Ali Zadeh, Ahmad and Mehrnia, Meysam (2014). Article "Introduction to the Divan of Bina'i Heravi and a Look at His Style". Specialized Quarterly of Persian Prose and Poetry Stylistics, Spring of Literature, Issue No. 20 (305-313).
- Fekri Seljoughi (1945). Article "Master Sabz Architect and Master Bina'i Heravi". Publication: Ariana, Issue 4, Year 3. (Article)
- Kalakani, Sediqullah (2022). Article "The Periods of Sanayi Research in Afghanistan and Its Impacts on Sanayi Research in Iran and Vice Versa", Biannual Journal of Literary History, Shahid Beheshti University. (27-44). (Article)
- Ajand, Yaqub (2000). History of Iran, the Timurid Period, Tehran: Jami.
- Ashqi Azimabadi, Hosein Qoli Khan bin Ali Khan (2012). Tazkara-ye Nashtar-e Eshq, Editing and Commentaries: Seyyed Kamal Haj Seyyed Javadi, Tehran: Research Center of Written Heritage.
- Banayi Heravi, Kamal al-Din Shir Ali (2021). Divan of Banayi Heravi, edited by Seyyed Abbas Rastakhiz Sancharki, First Edition, Qom: Text Research.
- _____ (2015). History of Manuscript Editing and Critical Correction of Manuscripts, First Edition, Tehran: Sooreh Mehr Publications.
- _____ (1870), Masnavi of the Garden of Eram, Manuscript, National Library of Pakistan, 9228.
- _____ (1989). Treatise on Music, edited by Daryush Safvat - Taqi Binish, Nasrollah Haj Seyyed Javadi, Tehran: University Publication Center.
- _____ (n.d.), Masnavi of the Garden of Eram, Manuscript, Original Badlian 987, University, 903-F.
- _____ (n.d.), Masnavi of the Garden of Eram, Manuscript, National Library of Pakistan, 1221.
- _____ (n.d.), Masnavi of the Garden of Eram, Manuscript, in the Complete Works of Sana'i, Lahore, University of Punjab, 3616.
- Darri, Zahra (2021). Masnavis of Behruz and Bahram from Banayi Heravi and Vaqare Shirazi, Tehran: Zavar Publications.
- Fotuhi Rudmajini, Mahmoud (2006). Eloquence of Images, Tehran: Sokhan.
- Ghotan, Mohadyar bin Arab (2006), Makhre al-Balad "History of the Shaybanids," edited by Naderah Jalali, Tehran: Written Heritage.

Studies

Original Paper

Report and Review

- Golchin Ma'ani, Ahmad (1995). The School of Occurrence in Persian Poetry, Mashhad: Ferdowsi University Publications.
- Jilani "Jalali," Gholam (1953). Four Rare Books, Ghazni: Sana'i Press.
- Manzavi, Ahmad (2007). Catalog of Persian Books, Volume 10, Tehran: Encyclopedia of Islamic Culture (Library Section).
- Mayel Heravi, Najib (1998). Sheikh Abdurrahman Jami, Tehran: Tarh-e No.
- Molavi, Jalal al-Din (2008). Commentary on Masnavi Ma'navi, Volume Five, authored by Karim Zamani, Tehran: Information Publications.
- Mostafavi, Seyyed Asadullah (1972). Selected from the Garden of Eram, or Bahram and Behruz, Tehran.
- Nafisi, Saeed (1984). History of Poetry and Prose in the Persian Language, Saeed Nafisi, Tehran: Faroghi Publishing.
- Ohdadi Balyani, Taqi al-Din Muhammad bin Muhammad (2010). Arafat al-Ashiqin and Arsat al-Aarifin, Tehran: Research Center for Written Heritage.
- Ripka, Jan in collaboration with Otakar Klima...[et al.] (2004). History of Persian Literature, translated by Abul Qasem Suri, Volumes 1 and 2, First Edition. Tehran: Sokhan.
- Romlu, Hasan Beig (1978). Ahsan al-Tawarikh, edited by Abd al-Hossein Navayi, Tehran: Babak.
- Safaa, Zabihullah (1990). History of Persian Literature, Volume 4, Tehran: Ferdows.
- Sam Mirza Safavi (2010). Sami's Gift, edited and annotated by Fatemeh Angoorani, Tehran: Cultural Heritage and Historical Figures Association.
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza (2007). The Whips of Spirituality, Tehran: Agah.
- Shamisa, Cyrus (1996). Stylistics of Poetry, Tehran: Ferdows Printing.
- Shushtari, Qazi Nurullah (2013). Majalis al-Mu'minin, Introduction, Editing and Commentaries: Ibrahim Arabpur, Mansour Setayesh, Mohammad Reza Mohammadian, Mohammad Khazaei, Mohammad Ali Alidoust, Mashhad: Astan Quds Razavi Publications, Islamic Research Foundation.
- Valeh Dagestani, Aliqoli bin Mohammad Ali (2005). Tazkira-ye Shou'ara, Introduction, Editing and Commentary, Mohsen Najafi Nasrabadi, Tehran: Asatir.
- Wasefi, Zain al-Din Mahmoud (1970). Badaye al-Vaqaye, edited by Alexander Baldorov, Tehran: Iran Culture Foundation.

doi معرفي ویژگی های رسم الخطی و سبکی نسخه های مثنوی باغ ارم سرودهٔ @

کمال الدین شیرعلی بنائی هروی

^۳ id داریوش کاظمی

^۲ id خیرالله محمودی

^۱ id بتول شهابی

از صفحه ۳۸ تا صفحه ۷۳ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۱۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۹/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۲/۲۹

چکیده

مثنوی باغ ارم سروده کمال الدین شیرعلی بنائی هروی شاعر عهد تیموری، از نظر ساختار و موضوع، یکی از آثار مهم و برجستهٔ عصر تیموری است. تصحیح این مثنوی (۷۵۷۰ بیت) با مقایسه چهار نسخه خطی صورت گرفته است. بر مبنای این تصحیح و پژوهش، برخی ویژگی‌های رسم الخطی نسخه‌های باغ ارم معرفی شده است. در این بررسی و پژوهش مشخص گردید که نسخه بادلیان و کتابخانه ملی پاکستان در موضوع و تعداد ابیات به موازات هم هستند. مثنوی باغ ارم از یک داستان اصلی به نام بهرام و بهروز و تعداد بسیار داستان‌های کوتاه در خلال داستان اصلی برای انتقال معنی گنجانده شده است که مایگان آن‌ها پند و اندرز، نکات عرفانی، اخلاقی و ثبت وقایع تاریخی عصر شاعر است. با توجه به علاقهٔ بنائی هروی به ثبت وقایع تاریخی، در این مثنوی نیز به رویدادهای عصر تیموری و مدح اشخاصی چون سلطان یعقوب، خواجه عبیدالله احرار، خواجه محمد یحیی، عبدالغفور لاری و دیگران پرداخته که از نظر تاریخی حائز اهمیت است. با توجه به شرح حال خود و آوردن غزلی در بین مثنوی باغ ارم و ابراز عشق به معشوق و روی گردانی از او، بنائی هروی می‌تواند یکی از پیشگامان مکتب وقوع و سوخت و واسوخت باشد که قابل تأمل است.

واژگان کلیدی: نسخه خطی، بنائی هروی، باغ ارم، بهروز و بهرام، واسوخت

Cite this article: Shahabi, Batool. Mahmoodi, Khairollah. Kazemi, Daryush. (2024). "Introduction of the characteristics of the script and style of the versions of the Masnavi of Bagh-e- Eram written by Kamaladdin Shir Ali Banaei Heravi". Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). vol-3, Issue-2, pp.38-73. <https://doi.org/10.22034/crtc.2023.422206.1123>

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی. گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه آزاد اسلامی

کرمان. کرمان. ایران. (نویسندهٔ مسؤول). shahabbettyq@gmail.com

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه شیراز. شیراز. فارس. ایران.

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه آزاد اسلامی کرمان. کرمان. ایران.

۱_ مقدمه

جان‌مایه ادب عرفانی ستیز نور و ظلمت است. بنائی هروی در مثنوی باغ ارم در داستان بهروز و بهرام تقابل خیر و شر را به تصویر می‌کشد. تعداد ۱۴۳ حکایت، ۳۱ نقل و حکایت بر سبیل تمثیل، تمثیل و تنبیه... با درون‌مایه اخلاقی-تعلیمی، در بین داستان اصلی آورده است. نوع حکایت‌ها و شخصیت‌ها در مثنوی باغ ارم چشمگیر است. بنائی با روحی سرشار از اعتقاد به خداوند در جست‌وجوی کمال معرفت که خاص دل آدمی است، معانی اخلاقی و عرفانی را در سرتاسر مثنوی باغ ارم بیان می‌کند و این اثر، مشحون از تصویرهای شاعرانه، همراه با تلمیحات و اشارات اخلاقی و ثبت وقایع تاریخی عصر شاعر است.

۱-۱_ معرفی کمال‌الدین شیرعلی بنائی هروی: تولد او در هرات به سال (۸۵۷ق) اتفاق افتاده و پدرش به استاد محمد سبز معروف بوده است. در آغاز جوانی به کسب علم و دانش پرداخت و زبازد هم‌عصران خود شد. «کتاب بهرام و بهروز او تا حدی معرّف مقام علمی آن به شمار می‌رود و این خود دلیل کافی است که میر غیاث‌الدین دشتکی شیرازی او را ملای شاعران و شاعر ملایان خوانده است و معلوم است مقام علمی او بلند بوده و در نگاشتن خط نستعلیق و ثلث و تعلیق مهارت کافی داشته، در نجوم و ریاضی هم دست داشته در شعر و شاعری بعد از جامی از معاصرین خود برتری داشته و در موسیقی از سرآمدان عصر خود بوده است». (فکری سلجوقی، ۱۳۲۴: ۲۸). در عرفات العاشقین و عرصات العارفین از او به عنوان «عجوبه دوران یاد شده است. «مولانا کمال‌الدین بنایی، نادره زمان، «عجوبه دوران آمده، به غایت خیره طیره، مزّاح هزّال، با فطرت چو آب، حاضر جواب افتاده...» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۷۷۹/۲).

با نگاهی به کتاب رساله در موسیقی بنائی هروی، می‌توان گفت وی هنرمندی تمام‌عیار در عرصه موسیقی و خوشنویسی است. خلاقیت وی در نگارش این اثر و کشیدن جدول‌ها و خط بسیار زیبایی که برای نشان دادن اصطلاحات موسیقی و دستگاه‌ها به کار برده شده، نمونه هنر محض است: «این رساله نفیس که اکنون نخستین بار با همت مرکز نشر دانشگاهی در دسترس علاقه‌مندان گذاشته شده و به صورت عکسی (فاکسیمیل) زیور طبع گرفته، تألیف کمال‌الدین بنائی، هنرمند بزرگ دوره تیموری است که در حقیقت یکی از موارث گران‌قدر فرهنگی و آثار ارزنده هنری آن کشور به شمار می‌رود». (بینش، صفوت، ۱۳۶۸: ۱). شعر غنایی این زمان کاملاً نشان‌دهنده بافت‌هایی از عناصر عرفانی و شبه‌عرفانی است که به کرات در شعر حافظ نمود پیدا کرده است. این مساله در باره نوشته‌ها و اشعار بینائی [بنائی] (قتل در ۱۵۱۲/۹۱۸) نیز صادق است». (آژند، ۱۳۷۹: ۱/۱۴۸).

نظر کارشناسی بنائی، برای دیوان شعر امیر علیشیر اهمیت داشته؛ ولی به واسطه شوخی‌های بی‌باکانه، امیر علیشیر را از خود می‌رنجانده است. بنائی به گفته خود با درویش دهکی به تبریز رفت؛ مقرب سلطان یعقوب گردید. پس از چندی اقامت در فارس و تبریز، بعد از مرگ سلطان یعقوب (۸۹۶) به هرات برگشت و دوباره وطن خود را ترک گفت و به ماوراءالنهر رفت و مدتی که در سمرقند بود مورد لطف سلطان علی میرزا پسر سلطان

احمد میرزا قرار گرفت. حدود (۹۰۶ هجری) سمرقند مورد حمله محمد خان شیبانی قرار گرفت. بنائی اسیر شد. اما محمد خان شیبانی به کمالات بنائی پی برد. طولی نکشید، لقب ملک الشعرائی به او داد. «چون شیبک خان بر سمرقند استیلا یافت، بنائی انیس مجلس او گردید و بعد از قتل شیبک خان، در خدمت تیمور سلطان، ولد او می‌بود. در این سال [۹۱۸] که امیر نجم ثانی قرشی را قتل عام نمود، بنای عمر مولانا بنایی به آب تیغ غازیان منهدم گردانید» (روملو، ۱۳۵۷: ۱۷۹). در مثنوی باغ ارم از وضع نابسامان خود و ترک وطن می‌نالد:

سال‌ها از جفای بی‌دردان	بوده‌ام همچو باد سرگردان
وطن من که خیر اوطان بود	صدر روی زمین خراسان بود
هر طرف از وطن گریختمی	همچو جان از بدن گسیختمی
چه کنم حاسدان خون‌آشام	قصد من کرده از سحر تا شام
همه بگشاده مخلب خونریز	بر من خسته کرده دندان تیز
چون ز حد شده مرا بلای وطن	به ضرورت شدم جلای وطن...

با شیخ شمس‌الدین محمد لاهیجی نوربخشی نیز ارتباط داشته، مدتی در شیراز مرید وی بوده است. قاضی نورالله شوشتری در مجالس المومنین به مدح شیخ محمد لاهیجی پرداخته سی‌وپنج بیت از قصیده‌ای را که بنائی هروی در مدح شیخ محمد لاهیجی سروده؛ آورده است: «و ملا بنائی که ملای شاعران و شاعر ملایان بود در مدح شیخ، این قصیده لطیف در سلك نظم کشید»:

ای بی‌گمان نهاده بر اعیان داد و دین
هر خشت آستان تو آئینه یقین...

(شوشتری، ۱۳۹۲: ۳۹۱/۴).

در تحفه سامی به تصحیح فاطمه انگورانی، تخلص بنائی «بنایی» ذکر شده است: «مولدش هرات است. چون پدرش معمار بود تخلص بنایی نمود...». (سام میرزا، ۱۳۸۹: ۱۴۵-۱۴۴). یان ریپکا نیز در مورد تخلص وی می‌گوید: «بنایی (بناکننده) تخلصی است که شاید از پدر شاعر که بنا بوده گرفته شده در برخی از مآخذ به او با عنوان بنایی (با تشدید نون) اشاره شده». (ریپکا، ۱۳۸۳: ۹۲۸/۲). با توجه به وزن شعر در غزلیات و قصاید وی، بنائی، مشدد نیست.

۱-۲_ آثار بنائی هروی

- ۱-۲_۱_ مثنوی باغ ارم: (بیت ۷۵۷۰) تصحیح مثنوی باغ ارم، موضوع پایان‌نامه دکتری نگارنده است.
- ۱-۲_۲_ شیبانی‌نامه: کازویوکی کوبو، شیبانی‌نامه را در سال ۱۹۹۷ در توکیو ژاپن به سه زبان فارسی، انگلیسی و ژاپنی تصحیح کرده و شامل ۲۸ گفتار است.
- ۱-۲_۳_ کتاب «رساله در موسیقی» این اثر به خط بنائی هروی با مقدمه تقی بینش و داریوش صفوت در

سال ۱۳۶۸ توسط مرکز نشر دانشگاهی چاپ شده است.

۱-۲-۴_ دیوان بنائی هروی: دیوان بنائی هروی تابستان ۱۳۹۶ در هرات منتشر شده و به سال ۱۴۰۰ در قم، انتشارات پژوهش متون، آن را چاپ کرده است.

۱-۲-۵_ بنا به گفته ذبیح‌الله صفا: «مثنوی دیگری هم که به نام شیبک خان و در ذکر فتوحات او پرداخته، به ۹ هزار بیت برمی‌آید». (صفا، ۱۳۷۱: ۴ / ۴۰۱).

۱-۳_ ضرورت پژوهش:

بنائی هروی و آثارش، آن‌چنان که بایسته و شایسته وی باشد؛ شناخته نشده است. نسخه‌های مثنوی باغ ارم در کتابخانه‌های عشق‌آباد، تاجیکستان، پاکستان، روسیه، انگلیس، ازبکستان، پتنه در هند و... موجود است و دسترسی به آن‌ها بسیار دشوار است. احیای این اثر و معرفی مثنوی باغ ارم، برای فرهنگ، تاریخ و ادبیات کشورهای فارسی‌زبان اهمیت دارد. حدود ۸۵۰ بیت از مثنوی باغ ارم به نام سنائی ثبت شده است و هنوز هم این اشتباه در بین محققین مشهود است.

۱-۴_ پیشینه پژوهش

۱-۴-۱_ برگزیده باغ ارم: سید اسدالله مصطفوی، گزیده‌ای از داستان بهرام و بهروز را حدود (۷۴۸ بیت) در سال ۱۳۵۱ به صورت دست‌نوشته به خط نستعلیق چاپ کرده است و تحقیقات ارزنده‌ای در مقدمه کتاب آورده است.

۱-۴-۲_ چهار کتاب نایاب: آقای جیلانی در این اثر، برگزیده‌ای از داستان بهرام و بهروز، حدود ۸۴۰ بیت، به نام سنائی به سال ۱۳۳۲ در غزنین به چاپ رسانده است.

۱-۴-۳_ مثنوی‌های بهرام و بهروز از بنائی هروی و وقار شیرازی، نویسنده این اثر زهرادری است. شامل (۸۴۹ بیت) بنا به گفته مؤلف کتاب مورد استفاده این اثر، همان برگزیده باغ ارم سید اسدالله مصطفوی و چهار کتاب نایاب آقای جیلانی است.

۱-۴-۴_ مقاله «استاد سبز معمار و استاد بنائی هروی»، فکری سلجوقی. (ثور ۱۳۲۴).

۱-۴-۵_ مقاله «معرفی دیوان بنائی هروی و نگاهی به سبک او» علیزاده، احمد و میثم مهرنیا، (۱۳۹۳). در مقاله با عنوان «معرفی بنائی و نگاهی به سبک شعر او» به آثار بنائی پرداخته شده است^۱: «مجمع الغرایب قصیده بلندی است که به سلطان علی میرزا، فرزند سلطان احمد میرزا، والی ماوراءالنهر تقدیم شده است. تعداد ابیات این قصیده را (۵۰۱ تا ۸۷۶ بیت) ذکر کرده‌اند، اما بیش از ۱۴ بیت آن باقی‌مانده است». (علیزاده،

^۱ بنگرید به مقاله احمد علیزاده و میثم مهرنیا: فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب) تابستان ۹۲.

مهرنیا، ۱۳۹۲: ۳۰۵). سید عباس رستاخیز سانچارکی مصحح دیوان بنائی هروی نیز همین موضوع را در مقدمه دیوان بنائی صفحه پنجاه و یک آورده است و به تحفه سامی ص ۹۹ ارجاع داده‌اند که مشاهده نشد؛ اما وی قصیده مجمع الغرایب را در صفحه ۴۱ دیوان بنائی هروی آورده است. بنائی خود با ماده تاریخ «سال شمسی» تعداد ابیات آن را معادل ۵۰۱ بیت، ذکر کرده است:

«کردمش مجمع الغرایب نام
که غریب آمد این خجسته بیان
عدد بیت آن اگر طلبند
«سال شمسی» موافق است بر آن».

(واصفی، ۱۳۴۹: ۱/۴۶۳). _ (بنائی هروی، ۱۴۰۰: ۴۸).

۱۹۱ بیت از قصیده مجمع الغرایب در دیوان بنائی هروی آمده است. تا بیت ۷۵ به زبان عامیانه هروی است و از بیت ۷۶ به بعد در مدح امیر علیشر نوایی وزیر سلطان حسین بایقرا است.

۲_ چگونه مثنوی باغ ارم به نام سنائی شد؟

احمد منزوی، این اثر را چنین معرفی کرده است: «بهرام و بهروز: باغ ارم، همان که منسوب به سنائی غزنوی شده و یکی از مثنوی‌های سته او به حساب آمده است. ولی استاد مدرّس رضوی آن را از امامی هروی دانسته و می‌نویسد شاید برای این به سنائی دانسته که در آن تضمینی از حدیقه او آورده شده است. (منزوی، ۱۳۸۶: ۳۸۵/۱۰).

آقای جیلانی «جلالی» در مجموعه چهارکتاب نیاب ذکر کرده که آقای حسین کوهی کرمانی در مقدمه سیرالعباد حکیم غزنوی، از آثار دیگر سنائی اطلاع ندارد: «تا حال شاید از آثار خطی سنائی از قبیل عهدنامه، عشق نامه، کارنامه و بهرام و بهروز که تا حال به طبع نرسیده و خوشبختانه با این مقدمه [چهارکتاب نیاب] در شرف طبع است اطلاع ندارد». (جیلانی، ۱۳۳۲: ح). صدیق الله کلکانی در چکیده و متن مقاله‌ای به نام «دوره‌های سنائی پژوهی افغانستان...» به چهارکتاب نیاب غلام جیلانی اشاره کرده و به اشتباه «بهرام و بهروز» را به سنائی نسبت داده است و به تشکیل انجمن ادبی غزنویان به همت غلام جیلانی (جلالی) اشاره می‌کند «این انجمن در سال ۱۳۳۲ نخستین بار، مجموعه چهارکتاب (عقلنامه، عشق نامه، بهرام و بهروز، کارنامه بلخ) را در یک جلد با تصحیح و نوشتن مقدمه مبسوط جلال الدین نشر می‌کند». (صدیق الله کلکانی، ۱۴۰۱: ۳۶).^۱

«آثار دیگری نیز از قدیم به سنائی نسبت داده‌اند که به هیچ وجه با کارهای سنائی تناسبی ندارند از قبیل غریب نامه و زادالسالکین و بهرام و بهروز که یا نام دیگری است برای برخی از آثار قبلی و یا از آثار منظوم متاخران است و استاد مدرس نیز آن‌ها را در شمار آثار سنائی پذیرفته است». (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۱۹-۲۰). اما

^۱ . بنگرید به مقاله صدیق الله کلکانی ۱۴۰۱.

تذکره‌نویسان، چون واله داغستانی در شرح حال بنائی آورده است: «گویند مثنوی بهرام و بهروز هزار بیتش که به نام حکیم سنائی مشهور شده است، از اوست و آن پنج هزار بیت است واللّهُ یَعْلَم.» (واله داغستانی، ۱۳۸۴: ۳۷۱/۱). در تذکره نشتر نیز آمده است: «گویند مثنوی بهرام و بهروز که مردمان منسوب به حکیم سنائی می‌کنند و به مقدار پنج هزار بیت است از اساس دبیر بنیاد طبع آن والانژاد است. آخر فی سنهٔ نهصد و بیست و هشت در هنگام استیلای شاه اسماعیل صفوی ماضی بر ملک خراسان در قتل و عام به قتل رسید و بنای جدار حیاتش از پا درآمد. رامی از بنای قتل او خبر می‌دهد. قطعه:

چون به میدان خراسان شد شهید
شاعر کامل کمال الدّین وای
سال فوتش کلک رامی نقش بست
«سوی جئت شد بنائی های های»

(عاشقی عظیم‌آبادی، ۱۳۹۱: ۲۱۹).

در تذکره نشتر، سال قتل بنائی ۹۲۸ ذکر شده و مصرع چهارم بیت بالا، ماده تاریخ سال ۹۲۸ است؛ اما قتل بنائی به سال ۹۱۸ رخ داده است. آخرین سخن بنائی که در حین کشته‌شدن گفته است: معروف است؛ چون قزلباشان بر شهر مسلط شدند، مولانا بنایی بغل خود را پر از سنگ کرده بر بالای بام رفیع برآمد و به جانب جماعتی که قصد جان او کرده بودند، سنگ می‌انداخت. چون يك سنگ باقی ماند، یکی از قزلباش‌ها حربه‌ای به او حواله کرد. مولانا از غایت دهشت آن سنگ را به جانب او انداخته، این بیت بر زبانش جاری شد:

مدد می‌خواهم از سلطان عرشی
همین سنگ است و پشت‌بام قرشی

(قطعان، ۱۳۸۵: ۳۹۳).

۳_ پیروی شاعران از بنائی هروی

۳_۱_ مولانا ضمیری اصفهانی: از شاعران و استادان معروف قرن دهم (متوفی ۹۷۲ هـ) از شاگردان غیاث‌الدّین دشتکی شیرازی است که دیوان برخی شاعران، از جمله بنائی هروی را تتبع کرده است: «هریک را به نامی ساخته بر این ترتیب و ترکیب است: تتبع شیخ سعدی را نام «صیقل ملال» کرده دیوان امیر خسرو را «معشوقهٔ لایزال» تتبع خواجه حافظ، «عیون الزّلال»... دیوان بنائی، «فراغ‌بال». (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۴/۲۴۰۴).

۳_۲_ وقار شیرازی: اسدالله مصطفوی در مقدمهٔ برگزیدهٔ باغ ارم متذکر شده که مثنوی بهرام و بهروز وقار شیرازی متأثر از مثنوی بهرام و بهروز بنائی هروی بوده است. «و در سبب نظم آن چنین آمده است:

مرا در هند چون افتاده شد رخت
به پایم رشته‌ای بنهاده شد سخت

نصیحت‌ها و حکمت‌ها در آن خوش
در آن افسانه‌ها، نغز و دلفروز
در این افسانه خوش درکش ترانه

یکی افسانه دیدم نغز و دلکش
به نام قصه از بهرام و بهروز
به دل گفتم که ای در غم فسانه

بنابراین وقار، بهرام و بهروز بنائی را دیده بوده و تحت تأثیر آن واقع شده است و حتی حکایت «کلنگان» و نیز حکایت «دوست نادان» را با تغییر جزئی خرس به بوزینه مثنوی بنائی اقتباس کرده است». (مصطفوی، ۱۳۵۱: ۱۱-۱۲).

۴_ جستاری در مثنوی باغ ارم

۴_۱_ خلاصه‌ای از داستان باغ ارم

دو برادر به نام خواجه خسرو و خواجه عزیز کدخدا بودند و متمول. خواجه خسرو، بزرگ‌تر از خواجه عزیز بود، او دختری به نام گلچهر داشت. خواجه عزیز دو پسر به نام بهروز و بهرام که با دخترعموی خود گلچهر در یک مکتب درس می‌خواندند.

از زر و سیم متگا چونگین
داستی هر یکی برون ز حسیب
چهره‌اش رشک ماه و غیرت مهر...

داشتند آن دو نامدار امین
باغ بالا و آسیای نشیب
دختری داشت نام او گلچهر

بهروز انسانی خردمند، دارای همه صفات نیک اما بهرام همه صفات بد اخلاقی را دارد. بنائی هروی ادامه داستان را این‌گونه روایت می‌کند که بهروز دوستان بهرام را زیر نظر داشت، صفات غیر اخلاقی دوستانش را بر می‌شمرد و به نصیحت بهرام می‌پرداخت. هر دو برادر عاشق گلچهر بودند، دختر به بهروز نظر داشت:

او به بهروز داشت هم‌رازی

گرچه بودند هر سه هم‌بازی

بهرام از عشق بین گلچهر و بهروز خشمگین می‌شود. خواجه عزیز پدر (بهرام و بهروز) برای آرام کردن وی به خواستگاری گلچهر می‌رود. زمانی که پدر گلچهر شنید دخترش را برای بهرام خواستگاری کردند خشمگین شد؛ گفت دخترم اگر عروس گور شود بهتر از این که داماد او بهرام باشد. اوج داستان در کشمکش عاطفی مادر بهرام و بهروز با خواجه خسرو است. خواجه عزیز پدر بهرام این خبر را به همسرش می‌دهد. واکنش مادر بهرام شنیدنی است:

به تهتک بلند کرد آواز...
قرّة العین خود به او نهد
دخترش نسل خان بن خان نیست

پیرزن اضطراب کرد آغاز
کیست خسرو که سر به او نهد
خسرو آخر امیر و سلطان نیست

او نه از مگه است و ما ز فرنگ

او نه از گوهر است و ما از سنگ

جواب منفی خواستگاری به گوش بهرام رسید و ناامید شد پدر برای دلداری او گفت دختر که قحط نیست و دختری بهتر برایت می‌طلبم. بهرام در جواب گفت:

دخترش را که می‌تواند خواست؟

تا زمانی که تیغ من برجاست

بهر روز تا پایان داستان با دلیل و برهان و آوردن حکایت به پند و نصیحت بهرام می‌پردازد. بنائی نتیجه داستان را به خواننده واگذار می‌کند. تا پایان داستان واکنشی از بهرام دیده نمی‌شود و در برابر بهروز تسلیم محض است.

۲-۴ نام‌گذاری مثنوی باغ ارم: در برخی کتاب‌ها و تذکره‌ها از آن به نام مثنوی بهرام و بهروز یاد کرده‌اند. اما

بنائی آن را باغ ارم نام نهاده است.

بر دو دفتر کشیده شد رقمش

روز اول که زد رقم قلمش

تا که روشن کند چراغ ارم

نام او شد نهاده باغ ارم

۳-۴ مذهب بنائی: سید عباس رستاخیز سانچارکی مصحح دیوان بنائی در مقدمه (۱۴۰۰: چهل دو) و نویسندگان «مقاله معرفی بنائی هروی و نگاهی به سبک او» به احتمال، وی را شیعه می‌دانند: «قطعه‌ای از قطعات او [مدح حضرت علی] احتمال شیعه بودن شاعر را افزایش می‌دهد». (علیزاده، مهرنیا، ۱۳۹۲: ۳۱۱). بنائی هروی پیرو مذهب تسنن بوده است. در آغاز مثنوی بعد از تحمیدیه و مدح حضرت رسول، به مدح ابوبکر، عمر، عثمان و حضرت علی پرداخته است. چنانچه از متن مثنوی باغ ارم پیداست؛ بنائی مانند جامی به فرقه نقشبندیه تعلق خاطر داشته است. «آثار و نگارش‌های روزگار میان‌سال و پیری جامی حکایت دارند که خواجه احرار، نقشبندیه را به زیر چتر سیاست برده و در سیاستمداران اثر گذارده و سپس در امور سیاسی، اجتماعی و فرهنگی عصر تصرف کرده است». (مایل هروی، ۱۳۷۷: ۲۶۶).

نمونه ابیاتی که در باغ ارم به ذکر اصول نقشبندان اشاره کرده است:

نقش‌بندان کارگاه ادب

خواجگان سالکان راه طلب

فقرشان شد به چار حرف ادا

قدس الله سرهم ابتدا

که به ذکر خدای دم نزنمی

هوش در دم که هیچ دم نزنمی

تا نیفتد ترا به غیر نظر

پس نظر بر قدم به راه گذر

باشدت چشم دل به جانب یار

خلوت انجمن که با اغیار

روی از خلق بد به خلق نکو

سفر اندر وطن که بی‌تک و پو

وین عنایت نهایت کار است

خلق نیک از عنایت یار است

۴_۴_ مرگ سلطان یعقوب در مثنوی باغ ارم: سام میرزا در تحفه سامی، سعید نفیسی در تاریخ نظم و نثر فارسی و تذکره نویسان نیز، آورده‌اند که بنائی هروی، مثنوی باغ ارم را به نام سلطان یعقوب گفته است: «مثنوی باغ ارم یا بهرام و بهروز را به نام سلطان یعقوب در سفر آذربایجان که هنوز حالی تخلص می‌کرده؛ سروده است». (نفیسی، ۱۳۶۳: ۳۱۰/۱). اما در مثنوی باغ ارم به چنین موردی اشاره نشده است. بلکه بنائی در بین داستان بهرام و بهروز از بیماری سلطان یعقوب و لحظات مرگ وی سخن می‌گوید:

ناگهان بر سر نعمت و ناز	کرد کوتاه ز دهر دست دراز
مبتلا شد به حمیات قوی	خود چه حمی قوی‌تر از دموی
آتش تب فروخت گرد تنش	شد در آتش سمندری بدنش
ماهی افتاد در محاق وبال	آفتابی نهاد رو به زوال
ساختش از جهان و جان تارک	صیحه ارجعی الی ربک

۴_۴_۱_ ماده تاریخ مرگ سلطان یعقوب: بنائی ماده تاریخ مرگ سلطان یعقوب را در مثنوی باغ ارم «کیخسرو» معادل (۸۹۶) ذکر کرده است:

سال تاریخ آن ملک پرتو بنده را رو نمود کیخسرو

۴_۵_ تاریخ تولد بنائی: بعد از مرگ سلطان یعقوب، حدود (۸۹۷)، بنائی سن خود را در پایان مثنوی باغ ارم چهل سال عنوان کرده است و این بر قول اکثر تذکره‌نویسان که تاریخ تولد بنائی را (۸۵۷) ذکر کرده‌اند؛ صحه می‌گذارد:

دادی از کف چهار عشر چهل عشر پنجاه را از دست مهل

۵_ نسخه‌شناسی

۵_۱_ چهار نسخه خطی به دست آمده است عبارت‌اند از:

_ نسخه بادلیان به خط نستعلیق حدود (۷۵۷۰) بیت دارد. اصل بادلیان ۹۸۷، دانشگاه، ۹۰۳-ف.
_ نسخه شماره ۱۲۲۱ حدود (۷۵۷۰) بیت دارد. پنجاب کتابخانه شیرانی موجود در کتابخانه ملی پاکستان است.

_ نسخه شماره ۹۲۲۸ دانشگاه پنجاب پاکستان.

_ نسخه خطی، شماره ۳۶۱۶ در کلیات سنائی، لاهور، دانشگاه پنجاب پاکستان.

جدول شماره ۱: در این پژوهش نسخه‌ها رمزگذاری شده است:

شماره	نسخه	رمز
۱	نسخه بادلیان	باد
۲	نسخه شماره ۱۲۲۱ کتابخانه شیرانی پاکستان	پاک ۱
۳	نسخه شماره ۹۲۲۸ دانشگاه پنجاب	پاک ۲
۴	نسخه شماره ۳۶۱۶ کتابخانه شیرانی پاکستان	پاک ۳

۵_۲_ وجه اشتراک چهار نسخه: در سه نسخه (پاک ۱، پاک ۲ و پاک ۳)، رنگ مرکب در عنوان‌ها شنگرف (سرخ) است. کاتبان اگر واژه‌ای را نیز اشتباه می‌نوشتند؛ با یک علامت کوچک یا با (خ) جابه‌جایی را نشان داده‌اند تا نسخه خط خوردگی نداشته باشد. رکابه‌ها در نسخه باد، پاک ۲ و پاک ۳ با متن مطابقت دارند. سه نسخه باد، پاک ۱ و پاک ۲ با تحمیدیه آغاز شده‌اند:

ای وجود تو اصل کل وجود هستی و بوده‌ای و خواهی بود

۵_۳_ نسخه باد: این نسخه کامل است و ۷۵۷۰ بیت دارد. کتاب‌آرایی این نسخه بدین گونه است که دارای کتیبه، جدول، سرلوحه است و ترقیمه ندارد. اصل نسخه در بادلیان و عکس‌برداری آن توسط انتشارات دانشگاه آکسفورد صورت گرفته است. نگارنده فتوکپی نسخه (دانشگاه ۹۰۳) را در اختیار دارد و مشخص نیست برای سرلوحه و عنوان از چه رنگی استفاده شده است. از صفحه شش به بعد حدود هشت صفحه پاشیدگی مرکب دارد. این نسخه غلط‌املائی بیشتری دارد. کاتب قصد دخل و تصرف در نسخه را نداشته است؛ اما به نشستن واژه در کنار واژه‌ها و ارتباط معنایی آن‌ها در متن توجه نداشته است. اما کم‌کم با نگارش متن آشنا شده و دقت بیشتری در گزینش واژه‌ها داشته است: «شبهت و ماندگی در حروف خط و نیز نقص خط از عواملی است که به تصرف ناآگاهانه کاتبان دامن زده است که اهل فن از آن به نام «تصحیف و تحریف» تعبیر می‌کنند». (مایل هروی، ۱۳۹۳: ۲۲۶). نمونه تصحیف و تحریف در این نسخه بدین گونه است:

صحيح: حال از نیک بنگری جالی نیست چیزی کزو بود خالی

باد: حال از نیک نیکوئی حالی نیست چیزی کزو بود خالی

به نظر می‌رسد کاتب از دانش کافی برای گزینش واژه‌ها بهره‌مند نبوده است:

صحيح: هست شرع تورائق و فاتق ناسخ دین سابق و لاحق

باد: هست شرع تورایق و فایق ناسخ دین سابق و لاحق

صحیح: از ازل مستنیر آمده‌ای	که سراجاً منیر آمده‌ای
باد: از ازل مستتیر آمده‌ای	که سراجاً منیر آمده‌ای
صحیح: ای خوش آن شب که عرش جایث شد	فرش نعلین عرش سایت شد
باد: ای خوش آن شب که عرش جایث شد	فرش نعلین عرش ساحت شد

از این موارد در نسخه باد بسیار زیاد است. به نظر می‌رسد در بعضی مواقع، شخصی نسخه را برای کاتب می‌خوانده و کاتب در شنیدن برخی واژه‌های هم‌آوا، خطای شنیداری داشته است. مانند بیت زیر:

صحیح: مفراز خواجه گردن به علم خود	علم را آلت تواضع ساز
باد: مفراز خواجه گردن به علم خود	علم را عادت تواضع ساز

اگر کاتب واژه‌ای را غلط یا جابه‌جا می‌نوشته است برای جلوگیری از مخدوش کردن متن، کاتب آن را نادیده گرفته یا با علامت «خ» بالای واژه جابه‌جایی را نشان داده است. نمونه:

صحیح: نام حق یادکرد و کرد آغاز	شد به نام خدا سخن پرداز
باد: نام حق یادکرد و کرد آغاز	شد به نام سخن خدا پرداز

۴_۵_ نسخه پاک ۱: این نسخه به خط نستعلیق خوش و زیبا نوشته شده است. در آغاز نسخه، کرم‌خوردگی و پارگی دارد. صفحه آخر نیز پاره شده است و ترقیمه ندارد. تعداد ابیات آن حدود (۷۵۷۰) بیت است. به نظر می‌رسد؛ نسخه اساس بادلیان، با این نسخه، یکی است. در موضوع، و تعداد ابیات با هم موازی هستند. رنگ مرکب در عنوان‌ها، شنگرف است. کاتب در نگارش متن دقت زیادی داشته است و نشان‌دهنده سواد کافی او در کتابت این نسخه است. در چند صفحه رکابه با متن مطابقت ندارد. به علت پارگی شیرازه کتاب، صفحات در جای دیگر به اشتباه چسبانده شده است و در ظهر نسخه به زبان اردو با یادداشت «رشید احمد» نوشته شده است: «اوراق باید به ترتیب چیده شود». متأسفانه در آغاز متن، پارگی صفحه‌ها را با چسب تیره به نسخه چسبانده‌اند که روی برخی واژه‌ها پوشیده شده است. در صفحات نسخه دنباله متن و اشعار، در هامش همان صفحه در سه کناره متن نوشته شده است. کاتب به دلیل نوشتن ابیات در هامش در چند مورد به اشتباه دو بیت را در یک بیت التقاط کرده است و به علت جلوگیری از خط‌خوردگی به نوشتن متن ادامه داده یا این که متوجه اشتباه نشده است:

صحیح: رفتنت طرفه آمدن مقبول	بارک‌الله از این صعود و نزول
پاک ۱: رفتنت طرفه آمدن مقبول	ریخت ایزد به وحی در دل تو
	ریخت ایزد به وحی در دل تو

به نظر می‌رسد گاهی خستگی کاتب در پایان متن از عواملی بوده است که در کتابت اشتباه کند. بیت‌های

زیر:

بلکه در خاطر من نگردد خطور	صحیح:	بوده ام دایم از دروغ نفور
بلکه در خاطر من نگردد نفور	پاک ۱:	بوده ام دایم از دروغ نفور
که حسد آتشی است مردم‌سوز	صحیح:	در درون آتش حسد مفروز
که حسد آتشی است مردم‌سوز	پاک ۱:	در درون آتش حسد پرهیز
		قافیه بیت بالاتر از این بیت، «پرهیز» است:
بی خبر پا منه در آتش تیز		میر من ز آتش حسد پرهیز
		عدم نقطه گذاری در این نسخه بسیار زیاد است. ممکن است، به مرور زمان پاک شده باشد:
در به روی غضب فرو بسته	صحیح:	طاق ابرو گشاده پیوسته
در به روی عصب فرو بسته	پاک ۱:	طاق ابرو گشاده پیوسته

در جاهایی از این نسخه کاتب برای تعویض رنگ مرکب، جای عنوان را خالی گذاشته است که با مرکب سرخ (شنگرف) بنویسد؛ فراموش کرده و ننوشته است. در جایی دیگر فضا، به اندازه کافی برای نوشتن عنوان متن، نگذاشته و ادامه عنوان متن را ننوشته است.

۵_۵_ نسخه پاک ۲: به خط نستعلیق است. تاریخ در ظهر نسخه، سنه ۱۲۷۳ نوشته شده است. در ترقیمه کتاب آورده است که مالک کتاب مسمی کریم بخش بن سلطان محمود قوم خواجه‌سرا، ساکن چنیوت. این مورد را برای تأکید در ظهر نسخه نیز نوشته است. حدود ۴۵۰۰ بیت دارد. مشخص نیست که چرا کاتب، متن را کامل ننوشته است. توضیحاتی در مورد واژه‌ها یا خلاصه‌ای از حکایت‌ها را در حاشیه متن آورده است. غلط‌آملاپی در نسخه پاک ۲ کم دیده می‌شود. در این نسخه عنوان قسمتی از خاطرات بنائی، این‌گونه ضبط شده است: «مصنّف صاحب‌حال خود بیان می‌کند که در عنفوان جوانی من چنین بودم؛ چنان‌که این عادات در من بودند». به احتمال، نوشته کاتب باشد. در نسخه اساس (پاک ۱) این عنوان را بدین‌گونه دارد: «حسب حال از روی تجربه با خود» و نسخه بادلیان این عنوان را ندارد. نمونه‌های اختلاف نسخه:

نیست را شد نقیض صورت هست	صحیح:	با وجود تو شد عدم پیوست
نیست را شد مفیض صورت هست	پاک ۲:	با وجود تو شد عدم پیوست
که روانش نیامدی به خیال	صحیح:	صحت خلقتش چنان به کمال
که روانش نیامدی به خیال	پاک ۲:	صحت خلعتش چنان به کمال

التقاط دوبیت در یک بیت نیز دیده می‌شود:

صحیح: نوکری داشت میر نیکووفر
بود اخی بیک نام آن نوکـر
داد میر اختیار شهر بدو
بود بسیار مرد نیکو خو
پاک ۲: نوکری داشت میر نیکوخوا

۵_۶_ نسخه پاک ۳: این نسخه به خط نستعلیق، ۲۵ صفحه (۸۱۰) بیت، در بین نسخه خطی که چهار اثر (عقلنامه، بهرام و بهروز.....) در آن موجود است؛ ضبط شده و با داستان بهروز و بهرام آغاز شده است: این چنین گفت راوی همه‌دان که به عهد قدیم در هم‌دان

کاتب، عناوین را با رنگ سرخ، نقطه‌ها را با رنگ سیاه، نوشته است. دخل و تصرف کاتب دیده می‌شود. در بالای اکثر واژه‌ها معنی آن‌ها را نوشته و شرح برخی واژه‌ها را در حاشیه آورده است.

نمونه‌هایی از دخل و تصرف کاتب بدین گونه است: بیت زیر در نسخه باد، پاک ۱ و پاک ۲ وجود ندارد. در پاک ۳ و در نسخه‌های منسوب به سنائی، مانند چهار کتاب نایاب و برگزیده باغ ارم اسدالله مصطفوی آمده است. به نظر می‌رسد از بنائی نیست و یا سروده کاتب باشد و ارتباط معنایی نیز با بیت قبل و بعد ندارد.

تا بدانی کنون که ماری بد
بہتر آید ترا ز یاری بد

و یا برگرفته از ابیات مثنوی مولانا است:

حق ذات پاک الله الصمد
که بود به مار بد از یار بد
مار بد جانی ستاند از سلیم
یار بد آرد سوی نار مقیم

(مولوی، ۱۳۸۷، ۵/۷۲۵).

صحیح: صبحدم مانده سر به خواب خمار
چون سگان گشته چاشتگه بیدار

پاک ۳: صبحدم مانده سر به خواب اقرار
چون سگان گشته چاشتگه بیدار

کاتب، کنار واژه اقرار، معنی را «آرام کردن» نوشته است.

صحیح: طبع قابل طلب کند قابل
جنس با جنس خود بود مایل

پاک ۳: طبع قابل طلب کند قابل
جنس باشد به جنس خود مایل

صحیح: هیچ کاری نداشت با تکرار
بودی آزار این و آنش کار

پاک ۳: هیچ کاری نداشت با تکرار
بودی آزار کودکانش کار

صحیح: گوش را کرده از نصیحت گر
نی ز مادر حساب و نی ز پدر

پاک ۳: گوش را کرده از نصیحت گر
نی ز مادر خُشان و نی ز پدر

در مصرع اول بیت زیر، سه نسخه (باد، پاک ۱ و پاک ۲) لَت پُر که منظور لَت خوردن، سیلی خوردن است:
 صحیح: بودی او را ز خوردن لَت پر
 از لَتش هیچ‌گونه سود نبود
 پاک ۳ بودی او را ز خوردن لَب پر
 از لَتش هیچ‌گونه سود نبود
 کف پا پینه بسته همچو شتر
 کشتنی را ز لَت نباشد سود
 لَب پا پینه بسته همچو شتر
 کپی را ز لَت نباشد سود

کاتب معنی کپی (بوزینه) را در کنار واژه نوشته است.

مصرع دوم بیت اول در بیت‌های بالا در نسخه برگزیده باغ ارم اسدالله مصطفوی نیست. در چهارکتاب نایاب غلام جیلانی ناخواناست. زهرا درّی در کتاب مثنوی‌های بهروز و بهرام از بنائی هروی و وقار شیرازی این بیت را بدین‌گونه ضبط کرده است:

بود او را ز خوردن لَب پر
 از لَتش هیچ‌گونه سود نبود
 لَب به آینه بسته همچو شتر
 لَت کسی را چو او نباشد سود

(درّی، ۱۴۰۰: ۱۹).

زهرا درّی در توضیح مصرع دوم بیت اول می‌نویسد: «لَب به آینه بستن شتر، ظاهراً اشاره به زینت شتر به وسیله آینه در مراسم شادی و عروسی و از جمله در عید قربان است. از جمله جعفر شهری در باره قربانی کردن شتر در روز عید قربان که از عهد ناصرالدین‌شاه باقی مانده بود...». (همان، ۱۴۰۰: ۵۵).

۶) **ساختار مثنوی باغ ارم:** مثنوی باغ ارم بر وزن «خفیف مسدس مخبون محذوف» است. بنائی هروی در مثنوی باغ ارم ساختاری منظم و روشمند برای بیان اندیشه‌های عرفانی، اخلاقی و فلسفی دارد. نشان دادن صفات نکوهیده اخلاقی بهرام و تلاش بهروز برای ارشاد او و ادامه ماجرای داستان، لایه بیرونی، مطالب اخلاقی و عرفانی تأثیرگذار، لایه درونی این داستان است. بنائی پیرنگ داستان خود را بر مبنای اخلاق، عرفان و ثبت رخداد‌های عصر خود پی‌ریزی می‌کند. تقابل خیر و شر را با حکایت‌های شیرین به تصویر می‌کشد و خواننده را به سوی اندیشه متعالی رهنمون می‌کند.

نام‌هایی وجود دارد که از پشتوانه فرهنگی و اسطوره‌ای برخوردارند و در پیرنگ داستان آگاهانه اسم شخصیت‌ها را انتخاب کرده و در دیباچه با آوردن نام «بهرام» و «خون‌ریز»، تکنیک فضاسازی را به کار برده، است. مریخ یا بهرام، نام ستاره فلک پنجم، دال بر جنگ، خصومت و خون‌ریزی است و همچنین آوردن نام گلچهر قبل از شروع داستان:

تیغ بهرام را تو کردی تیز
 دهی آینه‌اش به دست ز مهر
 تا کند در مصاف کین خون‌ریز...
 تا برآید چو شاهد گلچهر

نام شخصیت‌های داستان را متناسب با کنش و رفتارشان انتخاب می‌کند همچنین درون شخصیت‌های داستانش را به خواننده نشان می‌دهد:

کیست بهروز آن که کار کند	کیست بهرام آن که عار کند
یکی مرد آن صاحب اخلاق	و آن دگر بی‌صلاح و بی‌اخلاق
تا مگر زین افسانه بهروزی	شود از خواب منتبه روزی

بنائی هر دو تمثیل فابل (fable) شخصیت حیوانی و پارابل (parable) شخصیت غیر حیوانی را به کار برده است. چون روباه و کلنگان، مورچه و زنبور... و حکایت آن سیاه‌روز که به سبب غوغای دو زن خیمه اقامت در مسجد زده بود.

بنائی هر دو، حکایت‌هایی از خواجه محمد یحیی، خواجه عبیدالله احرار، عبدالغفور لاری، جامی و... در بین مثنوی باغ ارم روایت کرده است.

۶-۱_ سبک بنائی هر دو در مثنوی باغ ارم

بنائی یک تجربه عشقی خود را در بین مثنوی باغ ارم روایت می‌کند و در بین آن غزلی از دیوان شعر خود، آورده که بیشتر رویکرد وی به مکتب وقوع بوده است. «در قرن دهم، دو جریان شعری وجود داشت، یکی همان شعر لطیف، فصیح و روان بابا فغانی بود که به صورت طبیعی شعر حافظ را به لحاظ رقت معانی و ظرافت، به سوی سبک هندی می‌کشاند و دیگری مکتب وقوع است که اولاً حاصل چاره‌اندیشی شاعران جهت تغییر سبک و رهایی از مخلصه تقلید و ابتذال بود که نهایتاً راه به جایی نبرد و ثانیاً بازتاب طبیعی محیط اجتماعی قرن دهم بود». (شمیسا، ۱۳۷۵: ۲۷۰). مکتب وقوع، در ربع قرن اول قرن دهم شکل گرفت. شاعر بی‌پرده آن چه که در رابطه عاشقانه خود با معشوق به وقوع می‌پیوست؛ به زبان ساده می‌سرود و به نحوی که درک معانی شعر برای خواننده بسیار آسان بود. «این مکتب تازه را که برزخی است میان شعر دوره تیموری و سبک معروف به هندی، زبان وقوع می‌گفتند و غرض از آن بیان کردن حالات عشق و عاشقی از روی واقع بود و به نظم آوردن آنچه میان عاشق و معشوق به وقوع می‌پیوندد. یعنی، شعر ساده بی‌پیرایه خالی از صنایع لفظی و اغراقات شاعرانه». (گلچین معانی، ۱۳۷۴: ۱).

در تجربه عشقی بنائی نشانه‌ای از سوخت و واسوخت که شاخه‌ای از مکتب وقوع است، دیده می‌شود. در این حالت عاشق از جور معشوق گلایه دارد و گاهی از بی‌توجهی معشوق، وی را رها می‌کند. بنائی آنات دیدار معشوق را به تصویر می‌کشد؛ بنابراین به نظر می‌رسد بنائی، یکی از پیشگامان مکتب وقوع است. نمونه‌هایی در مثنوی باغ ارم:

یادم آمد که بهر کسب ادب می‌شدم طفل جانب مکتب

چه مرض شعله‌چراغم بود
دیو طبعی ولی پری‌روئی
ز اوّل صبح تا به آخر شب
خوبی او نه حدّ و غایت داشت
عنبر تر به روی نقره‌خام
دهنم بازمانده همچو سبو...

وآن ستمکار را که می‌آید
نه جوان شیوه و نه برناوش...

سخت‌دل‌تر ز صخره‌صمّا

مرض عشق در دماغم بود
بود زیبا جوان بدخوئی
پهلوی من نشسته در مکتب
چه کنم حُسن بی‌نهایت داشت
کاکل افکنده بر رخ گلفام
بود از حسرت می لب او

دیدم آن یار را که می‌آید
هیکلی دیدمش بسی ناخوش

سخت دل بود آن پسر اّمّا

واسوخت:

بنائی در این تجربه عشقی، معشوق را مذکر معرفی می‌کند:

۶_۲_ قلمرو ادبی

مضمون‌یابی: در این دوره شاعران به دنبال نکته‌یابی و مضمون در شعرشان بوده‌اند و این مضامین را در محیط زندگی و اطراف خود می‌یابند.

شراک: بند کفش

برکشیده شراک غنچه به کفش

کرده در بر لباس سبز و بنفش

پنیرمایه:

آب باشد پنیرمایه‌ خواب

خواب پیدا شود ز خوردن آب

کدو:

چون کدو سر بزرگ، گردن کش

بر میان بسته تیغ سوسن‌وش

نجوم: عظمت آسمان همواره مورد توجه اندیشمندان و شاعران بوده و نشانه آن در آثار اغلب شاعران مشاهده می‌شود. بنائی هم برای ساختن تصاویر بدیع خود از منظری بدان پرداخته و دانش آن را داشته است.

مثبت جمله ثوابت شد

هشتمین منظر تو ثابت شد

تا به صبح از شهاب آتش باز

از تو هرشب سپهر شعبده باز

دهدش جا به خانه بهرام	شرف زهره اش بود کایام
بر سرش مهر صبحدم زد تیغ	شب اگر کوه تیغ زد بر میخ
شب فرو شد به آتشی اندوه	مهر اگر صبح تیغ زد بر کوه
ریخت خاکسترش به سر ز سپهر	شفق افکند آتش اندر مهر
از هلال و شهاب ناجق نور	همچو پیکان گرفته گاه عبور

از آغاز مثنوی باغ ارم یک واژه را در چندین بیت می‌آید، بعد واژه‌ای دیگر و همین روش تا پایان مثنوی ادامه دارد. این التزام واژه در دیوان شاعرانی چون نظامی، خاقانی و شاعران بعد از بنائی چون صائب و دیگران دیده می‌شود. در مثنوی باغ ارم این ویژگی از بسامد بالایی برخوردار است. با هنر سازه اسلوب معادله، حسن تعلیل پشت سرهم، نوعی آشنایی زدایی دیده می‌شود.

اسلوب معادله‌های پیاپی :

نبرد دزد از خزانه خویش	نزد شعله کس به خانه خویش
عطر پیش جعل نیندازند	گوهر اندر وحل نیندازند
دیو هم خوابه پری نسزد	به گدا تاج سروری نسزد
سگ دیوانه پاسبان نشود	گربه هرگز امین نان نشود
طوطوی و زاغ را چه هم نفسی...	مردم و غول را چه هم نفسی
مشک سارا کجا و گنده بغل	انگبین کی سزد به کام جعل
چوب چون خشک گشت خم نگرفت	در تن خون فسرده دم نگرفت
گل چو پژمرده شد دگر نشکفت	هیچ کس گوهر شکسته نسفت
نوش دارو چه سود بعد از مرگ	شاخ چون خشک شد نیارد برگ

۱. نوعی سلاح، تبرزین

سگ دیوانه کم شود هشیار...
همه خاری ترنجبین ندهد...

گرگ با آدمی نگردد یار
همه زنبور انگبین ندهد

حسن تعلیل پیایی:

کرده جا در میان آتش و آب
دم به دم خیزد از نهادش دود
افتد از آسمان به خاک رَوَد
باد صبح از بدن سرش برداشت

ابر غزان که می‌رود به عتاب
شمع کآتش دَوَد به رویش زود
برق کو گرم و خشمناک رَوَد
شمع از گرمی که در سر داشت

تشبیه نیز از بسامد بالایی در مثنوی باغ ارم برخوردار است. واژه‌های زیادی با پسوند شباهت به کاررفته است مانند: نافه‌سان، غنچه‌سان، نقطه‌سان، شمع‌سان، عنبرآسا، عرش‌آسا، خامه‌وار، آدمی‌وار، فانوس‌وار، آدمی‌سار، دیوانه‌وش، گفتاروش، مطبخی‌وش، صبح‌وش، الف‌وش، مرده‌وش، سوسن‌وش، خورشیدوش، برناوش...

تشبیهات در مثنوی باغ ارم بیشتر حسی‌اند. «سبک‌روایی مقتدر و پر تأثیر، در واقع تصویری‌ترین و تجسمی‌ترین سبک است و به همین دلیل تأثیر حسی و فیزیکی در خواننده ایجاد می‌کند. در سبک واقع‌گرا واژه‌ای ارزش بیشتر دارد که تصویر فیزیکی روشن و قطعی به خواننده ارائه دهد». (فتوحی رودمعجنی، ۱۳۸۵: ۵۱).^۱

هیأتی بس عجب نسق کرده
ریش او زرد همچو رشتۀ مهر
پای کوبان چو شاخ گل از باد

رنگ رو سرخ چون شفق کرده
چشم‌ها سبز فام همچو سپهر
سرخوش از می بتان حوری زاد

بازی با واژه‌ها و ایجاد انواع آرایه‌ها چون تشبیه، استعاره، پارادوکس، تشخیص، حس‌آمیزی... نشان‌دهنده هنر بنائی در مثنوی باغ ارم است.

همچو آتش ز شرم می افروخت
همچو بر آسمان طلوع نجوم

دختر از انفعال او می سوخت
خوی شرمش به چهره داشت هجوم

^۱. ارجاع محمود فتوحی به دیوان بیدل به تصحیح آهی

همچو بر بیضه چشم مانده کشف
داشت گرمی ولی خنک می‌کرد
داشت تسکین به‌سوز داغ دلش
نعل بر پای او بریدی هم
همچو اسب حرون و اشتر مست..
در سخن نکته‌های رنگین گوی

نفکندی نظر به هیچ طرف
می‌کشید آه گرم اما سرد
بس که می‌سوخت چون چراغ دلش
داغ می‌سوختی به دست از غم
نعل بر پا و داغ بر سر دست
بود آن شهریار شیرین‌گوی
عناصر اربعه را به اعنات در آغاز مصرع آورده است:

باد از تست در تلاطم موج
خاک ثابت گران رکاب از تو

آتش از تست سرکشیده بر اوج
آب جاری در اضطراب از تو

در این دوره عده‌ای از شاعران خود را سگ معشوق می‌دانند. با توجه به حجم اشعار باغ ارم این صفت انگشت‌شمار است:

پیش خوان سگان خویشم خوان
خویشتن را سگ تو می‌گیرم

سگ خویشم شمار و پیشم خوان
ور ز سر تا به پای تقصیرم

۳_۶_ قلمرو زبانی: واژه‌هایی که در شعر شاعران پیشین دیده نمی‌شود یا اندک است:

شد رخت شمع این کهن فانوس
مانده ز انجم به چشم خود عینک
بست فانوس‌وار از آن زَنّار

آتشین چهره تو شد محسوس
خیره شد در رخ تو چشم فلک
شمع می‌بفروخت در دل تار

کم کاسه: خسیس

شده با پادشاه هم کاسه

پسر پیرمرد کم کاسه

موجینک: موجین

جام‌ها نیز کرده رنگینک

زده بر ریش خویش موجینک

بخیده: پنبه و پشم حلاجی شده

چو سگی پاچه بزش به دهن

با بروت بخیده عفف زن

واژه‌های ترکی بسیار اندک دیده می‌شود.

یرغوی: به معنی قاضی، داور

پیش او بود **یرغوی** دیوان

صبح‌گه چون شدی سوی دیوان

پروانچی: خزانه‌دار

هر دو **پروانچی** و نایب شاه

دو پسر داشت هر دو صاحب جاه

تمغا: مهر، داغ یا مهری که بر ران چهارپایان یا اسب می‌زدند.

نعل بر پای او **چو تمغایی**

خر استر سری، شتر پاییی

گذرا بودن فعل از مصدر ماندن (متعدی):

دادمش حکم بر تمام امور

ماندم اندر گفش زمام امور

کرد رو در مدارج ملکوت

مانده پا بر معارج جبروت

بی‌وضو بر زمین **نمانده** قدم

زده بر طاعت خدای رقم

کاربرد رای فک اضافه و رقص ضمیر فراوان دیده می‌شود.

۷_ رسم الخط نسخه‌ها

جدول شماره ۲: اختلاف کتابت برخی واژه‌ها در چهار نسخه، نمونه:

نسخه‌ها					
پاک ۳	پاک ۲	پاک ۱	باد	صحيح	شیوه نگارش
—	بیژن/کژدم	بیژن/کژدم	بیژن/کژدم	بیژن/کژدم	«ژ»
چنک	چنک	چنک	چنک	چنگ	چ

—	—	کئی	کئی	که‌ای	اتصال «ای»
کپی	کپی	کبی	کبی	کپی (میمون)	نگارش «پ»
—	—	می نه‌نهند	می نهند	می نهند	جدا نوشتن جزء پیشین فعل
—	—	می برافروخت	می بر فروخت	برمی افروخت	«می» قبل از پیشوند فعل
—	بیئت	بیت	بیت	پی‌آت	اتصال ضمیر متصل «آت»
چون سکان	چون سکان	جونسکان	چون سکان	چون سگان	اتصال دو واژه در «پاک ۱»
—	—	ساد	—	ساده	ننوشتن «ها» غیر ملفوظ

جدول شماره ۳: وجه اشتراک شیوه کتابت در چهار نسخه و نگارش صحیح آن:

نگارش	شیوه صحیح	نمونه در نسخه‌ها	شیوه کتابت در نسخه‌ها
پروین		بروین	«پ» به شکل «ب»
خوشه چین بیچاره		خوشه چین بیچاره	«چ» به شکل «ج»

جنگ/چنگ	جنک/جنگ	«گ» به شکل «ک»
می برفروخت	می برفروخت	«می» قبل از پیشوند فعل
ببینی / نیپموده	به‌بینی / نه‌پموده	جدا نوشتن «ب» ، «ن» پیش از فعل در چهار نسخه
به همین شکل «می نه‌پستم»	می نه‌پستم	نوشتن «ن» منفی به فعل بعد از نشانه «می»
مُهره‌ها / خانه‌ها / پرد ها	مُهرها / خانها / بردها	جمع بستن واژه‌هایی که به «ها» غیرملفوظ ختم می شوند «ه» نوشته نمی شود.
خوافی	خافی	نوشتن «او» معدوله
برپاخاست / از جا خاست	چون شب آمد به دست برپاخواست بست محکم میان و از جا خواست	خاستن، بلندشدن به شکل خواست
نقطه‌ای / نامه‌ای	نقطه‌ء / نامه‌ء	«ای» در واژه‌هایی که به «ها» بیان حرکت ختم شده‌اند، به شکل «ء» نوشته شده است.
خُرد	خورد	نگارش واژه «خُرد»
ورای تو / ثنای تو	ورایتو / ثنایتو	سرهم نوشتن واژه‌ها

چه کنی	چکنی	اتصال «چه» به فعل
منعمان را/ زن را	منعمانرا/ زنرا	اتصال نشانه «را» به واژه ماقبل خود
به دست	بدست	اتصال «به» به واژه بعدی
خجستگان	خجسته کان	اتصال «ان» جمع به واژه‌ای مختوم به «ها» بیان حرکت
آن	ان	«آ» بدون «مد»
یک‌سال	یکسال	اتصال عدد به معدود
گنبد	گنبد	نوشتن «د» به شکل «ذ» در برخی کلمات

۸_ نتیجه‌گیری

پژوهش موردنظر، واکاوی مثنوی باغ ارم و جستاری در زندگی‌نامه کمال‌الدین شیرعلی بنائی هروی است که تاکنون به علت پراکنده بودن نسخه‌های این اثر و عدم دسترسی جویندگان، نسخه کامل آن (۷۵۷۰ بیت) تصحیح نشده است. شاعران و تذکره‌نویسان معاصر بنائی از او به‌عنوان شاعری زبردست، موسیقی‌دان، منجم و خوشنویس... یاد کرده‌اند. هنر و ذوق او در سرتاسر مثنوی باغ ارم مشهود است. به‌کاربردن انواع تصویر، استعاره، تشبیه، اسلوب معادله، حسن تعلیل تشخیص و جناس به سخن او جذابیت خاصی بخشیده است. التزام واژه در سرتاسر مثنوی باغ ارم دیده می‌شود و از بسامد بالایی برخوردار است. اسلوب معادله‌های پشت سرهم، همچنین حسن تعلیل به همین صورت و آرایه‌های دیگر در مثنوی باغ ارم جلوه‌گر هنر بنائی هروی است. یک تجربی عشقی خود را در مثنوی باغ ارم روایت می‌کند و در بین آن غزلی نیز می‌آورد که مشخصه سبک وقوع است. به نظر می‌رسد بنائی هروی از پیشگامان مکتب وقوع و آغازگر سبک هندی است. به علت تضمین چند بیت از سنائی و تشابه اسمی (بنائی- سنائی) داستان بهرام و بهروز را به سنائی نسبت داده‌اند. نسخه بدل (پاک ۳) که مورد استفاده نگارنده قرار گرفته است؛ در بین چهار اثر منسوب به سنائی است که احتمالاً منبع نگارش چهار کتاب نایاب آقای جیلانی بوده است. اما واله داغستانی در تذکره الشعراء و عاشقی عظیم‌آبادی در تذکره نشتر ذکر کرده‌اند که داستان بهروز و بهرام بنائی را به سنائی نسبت داده‌اند. دخل و تصرف کاتب در نسخه منسوب به

سنائی مشهود است. نسخه بادلیان و پاک ۱ از بین چهار نسخه کامل هستند. نسخه بادلیان غلط املائی زیادی دارد. نسخه (پاک ۱) بادقت بیشتری کتابت شده است. باتوجه به نگارش و رسم الخط نسخه‌ها که در متن مقاله بدان اشاره شده است؛ به نظر می‌رسد؛ نسخه (پاک ۱) به زمان شاعر نزدیک‌تر است.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

کتابنامه

- آزند، یعقوب (۱۳۷۹)، تاریخ ایران، دوره تیموریان، تهران: جامی.
- اوحدی بلیانی، تقی‌الدین محمد بن محمد (۱۳۸۹). عرفات العاشقین و عرصات العارفین، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- بنائی هروی، کمال‌الدین شیرعلی (۱۴۰۰)، دیوان بنایی هروی، به تصحیح سید عباس رستاخیز سانچارکی، چاپ اول، قم: پژوهش متون.
- _____ (۱۳۶۸). رساله در موسیقی، به کوشش داریوش صفوت - تقی بینش، نصرالله حاج سید جوادی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- _____ (بی تا)، مثنوی باغ ارم، نسخه خطی، اصل بادلیان ۹۸۷، دانشگاه، ۹۰۳- ف.
- _____ (بی تا)، مثنوی باغ ارم، نسخه خطی، کتابخانه ملی پاکستان، ۱۲۲۱.
- _____ (۱۲۷۰)، مثنوی باغ ارم، نسخه خطی، کتابخانه ملی پاکستان، ۹۲۲۸.
- _____ (بی تا)، مثنوی باغ ارم، نسخه خطی، در کلیات سنائی، لاهور، دانشگاه پنجاب، ۳۶۱۶.
- جیلانی «جلالی»، غلام (۱۳۳۲). چهارکتاب نایاب، غزنین: مطبع سنایی.
- دزی، زهرا (۱۴۰۰). مثنوی‌های بهروز و بهرام از بنائی هروی و وقار شیرازی، تهران: انتشارات زوآر.
- روملو، حسن بیگ (۱۳۵۷). احسن التواریخ، به تصحیح، عبدالحسین نوایی، تهران: بابک.
- ریبکا، یان با همکاری اوتاکار کلیمما... [و دیگران] (۱۳۸۳). تاریخ ادبیات ایران، ترجمه ابوالقاسم سزی، جلد ۱ و ۲، چاپ اول. تهران: سخن.
- سام میرزا صفوی (۱۳۸۹). تحفه سامی، تصحیح و تعلیقات فاطمه انگورانی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۶). تازیانه‌های سلوک، تهران: آگاه.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۵). سبک‌شناسی شعر، تهران: چاپ فردوس.
- شوشتری، قاضی نورالله (۱۳۹۲). مجالس المؤمنین، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: ابراهیم عرب‌پور، منصور ستایش، محمدرضا محمدیان، محمد خزاعی، محمدعلی علی دوست، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات ایران، جلد ۴، تهران: فردوس.
- عاشقی عظیم‌آبادی، حسینقلی خان بن علی خان (۱۳۹۱). تذکره نشت‌ر عشق، تصحیح و تعلیقات: سید کمال حاج سید جوادی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- فتوحی رودمعجنی، محمود (۱۳۸۵). بلاغت تصویر، تهران: سخن.
- قطعان، محمدیار بن عرب (۱۳۸۵)، مسخرالبلاد «تاریخ شیبانیان»، به تصحیح نادره جلالی، تهران: میراث مکتوب.
- گلچین معانی، احمد (۱۳۷۴). مکتب وقوع در شعر فارسی، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۷). شیخ عبدالرحمن جامی، تهران: طرح نو.
- _____ (۱۳۹۴). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، چاپ اول، تهران: انتشارات سوره

مهر.

مصطفوی، سید اسدالله (۱۳۵۱). برگزیده باغ ارم، یا بهرام و بهروز، تهران.
منزوی، احمد (۱۳۸۶). فهرستواره کتاب‌های فارسی، جلد دهم، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (بخش کتابخانه).

مولوی، جلال‌الدین (۱۳۸۷). شرح مثنوی معنوی، دفتر پنجم، تألیف کریم زمانی، تهران: انتشارات اطلاعات.
نقیسی، سعید (۱۳۶۳). تاریخ نظم و نثر در زبان فارسی، سعید نقیسی، تهران: نشر فروغی.
واصفی، زین‌الدین محمود (۱۳۴۹). بدایع الوقایع، به کوشش الکساندر بلدوروف، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
واله داغستانی، علیقلی بن محمدعلی (۱۳۸۴) تذکره الشعرا، مقدمه، تصحیح و تعلیق، محسن ناجی نصرآبادی
تهران: اساطیر.

مقاله:

علیزاده، احمد و مهرنیا، میثم (۱۳۹۳). مقاله «معرفی دیوان بنایی هروی و نگاهی به سبک او». فصلنامه تخصصی
سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی، بهار ادب، شماره پیاپی ۲۰ (۳۰۵-۳۱۳).
فکری سلجوقی (۱۳۲۴). مقاله «استاد سبز معمار و استاد بنایی هروی». نشریه: آریانا، شماره ۴ سال سوم.
کلکانی، صدیق‌الله (۱۴۰۱). مقاله «دوره‌های سنایی پژوهی افغانستان و تأثیرات آن بر سنایی پژوهی ایران و عکس آن»،
دوفصلنامه تاریخ ادبیات، دانشگاه شهید بهشتی. (۲۷-۴۴).

با وجود تو شد عدم موت	نیت را شد تقصیر ز نیت
هر چه غشیه تو در زمین زین	عرضه کن کن علیها فان
که گویید نیت تو نقش روی	کرد حکم تو زین جیفه نقش روی
تا ز کت بود کشیده قدم	غیرت پای سخن کرد قلم
چونکه هستی حد حضور با	عقل حین حاضره تو کرد چون
حضور در عرصه آلهی نیت	ندان عرصه را تا بهی نیت
همین گریزانی ات و متقا	اندر پروان قدم زنده جان
میرود در جنت که ز کرد	سز جنت جنت بد کردم
بر چه ذات خدا گمانی نیت	ذات باقی باطل گمانی نیت
خال غیبیک یگویی حالی	نیت خیری که ز بود جان
سز جیب ازل تو بود کوی	با بدیل بد تو بود کرد سب
با بوی رفتی آمدی از سب	لا یزال تو می و لم ز سب
از لاسه بد شوت تو می	امدا جی بلا موت تو می
هر چه شدت از نیت و سب	نیت جستی تو بهت کوا
بوده ذات تو و نود جان	رعای علی که کان لالان

ای خود تو اسل کل جود	هستی بود و خواهی بود
مالک الملک جل سلطان	خانی اعلی عسکرم بر جانم
جل طور جت در ازانی	عم نورق یم لم ز سب
از لال ذات لایزال ترا	ابدا ملک بی زوال ترا
هر چه ست از نیت و جت می	چو کند و چو پست شد می
لیس باقی انظهور لالان است	چو طهور است صد هر است
هر چه بر شخت جود و نود	با وجود تو سب نود نود
مالک الملک هر چه تو کوی	سب بود محض بود نود
هر چه باقی تو طاقی نیت	هست باقی تو طاقی نیت

صفحه آغازین نسخه بادلیان

پای از لای مصیبت برکش بچه غلتم بر آرزو گوشش	تا کردم ز مصیبت برکش تا شوم در ره تو بندش
باده گوش غلتم چون عود	تا کردم نغمه‌ان در دود

یک خواجه که در میان نام	بجز میاریش بر آرم نام
مراجات	
کرد کار انداخته لم ریت	بشوت صفات انبساط
ببطون تو در کین و کان	لطیفه رو تو در زمین از زمان
بجنای تو در بهوت ذات	به بفر تو در لباس صفات
بجالت نغمه در ملکوت	بجالت شکسته در جروت
بشبات صفات سبوی	بجیات نفی بر جوی
بجن اقصای کن بیکون	که بظا هر علم زدی پروان
بجن وحدت معلای	آن تجلی پذیرا ولایت
بجن انکه داشت بر طغرا	نقشش توقع علم الاسما
بصف اینسیا و خیل بر سل	نادی راه و پشواهی سبل
خانصا آن هر فرزا گفت نبی	شاه کی دست سید عربی
بجن آل و صعب ش	بجن تابعین اخبارش
که در اسوی نشین ایچی	در جوار خود ناپیسته و
کمدارم چه طاعت سرگردان	بهرم شو طاعت مردان

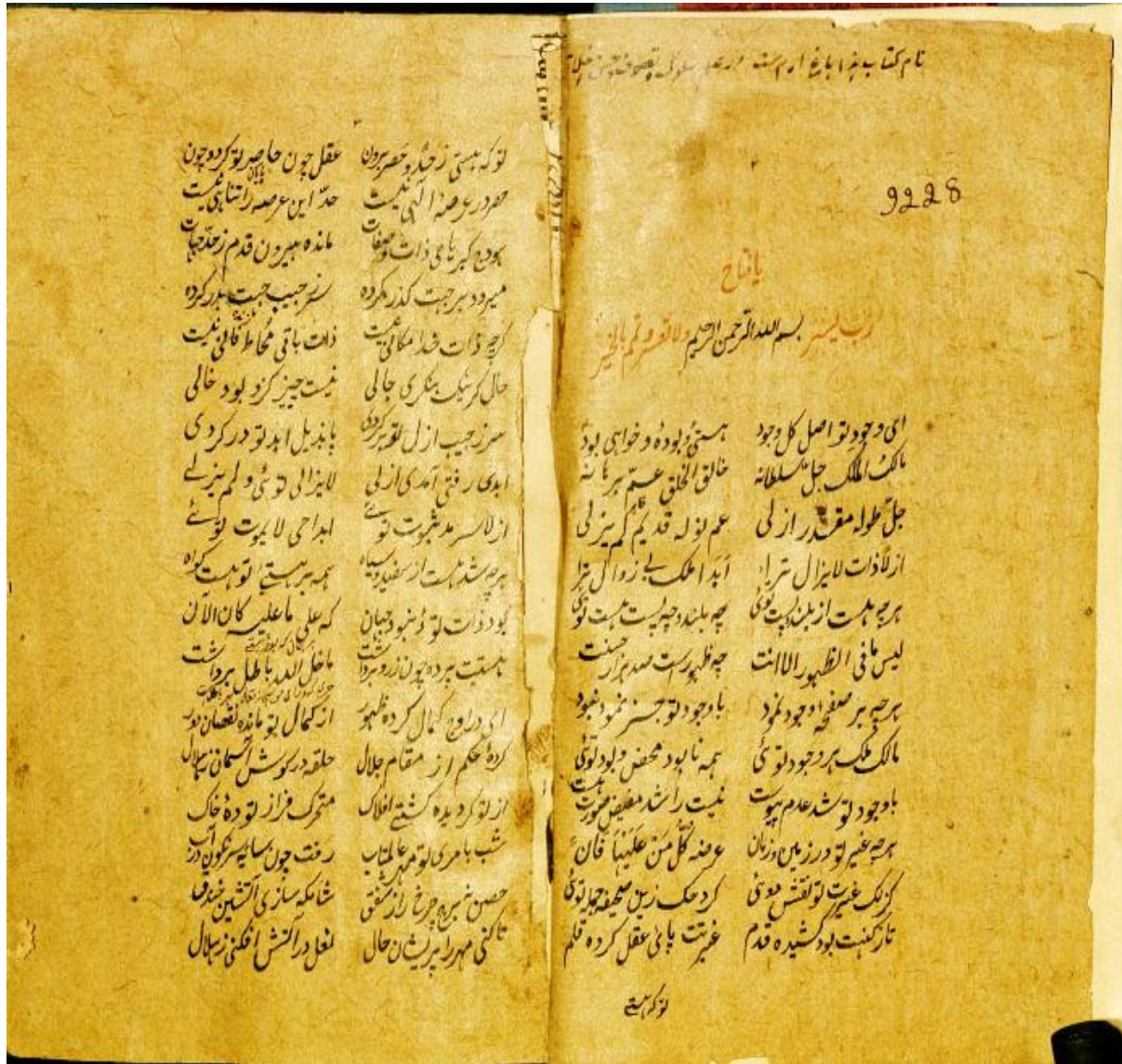
پایان صفحه نسخه بادلیان

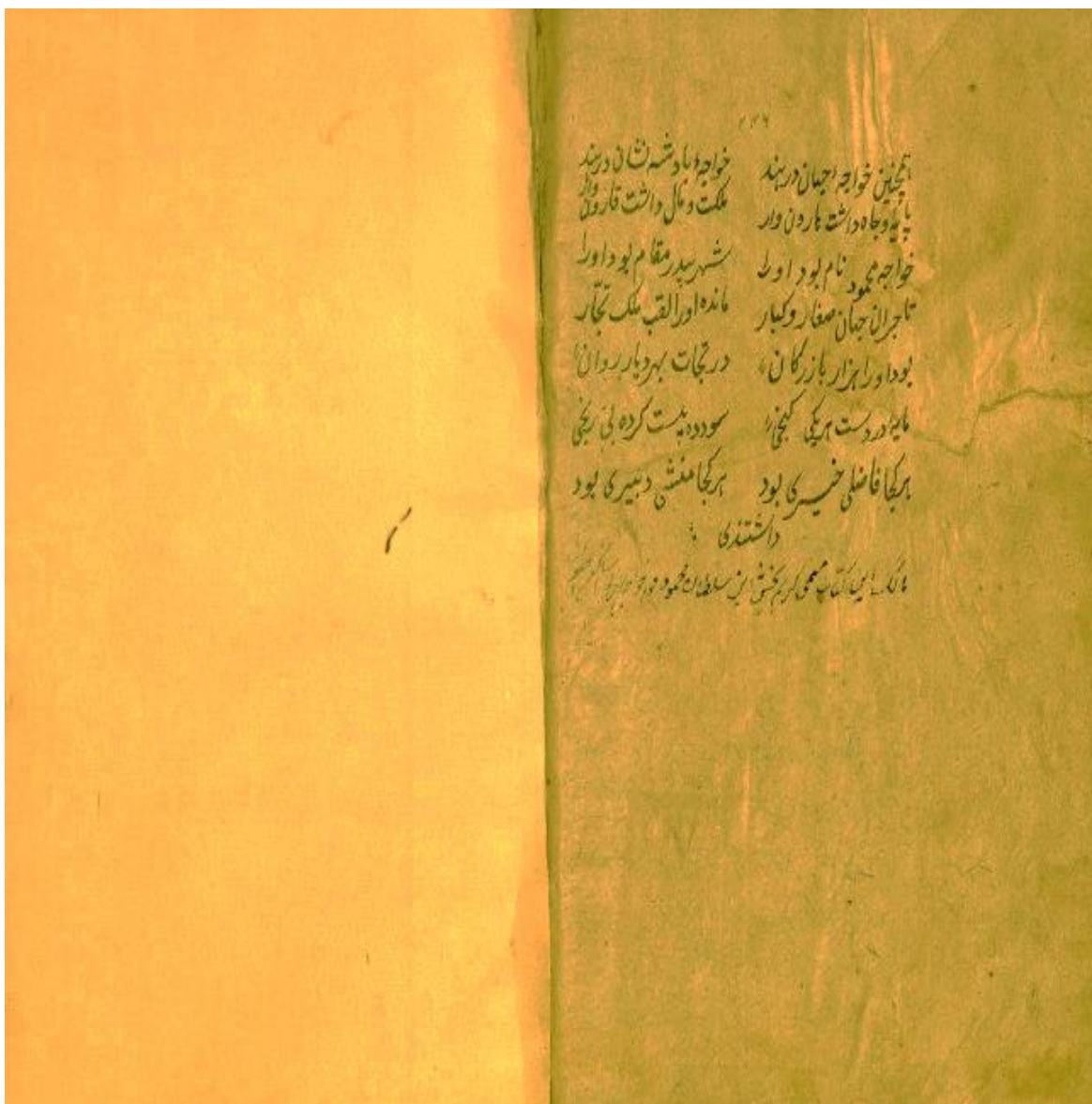
صفحه آغازین نسخه پاک ۱

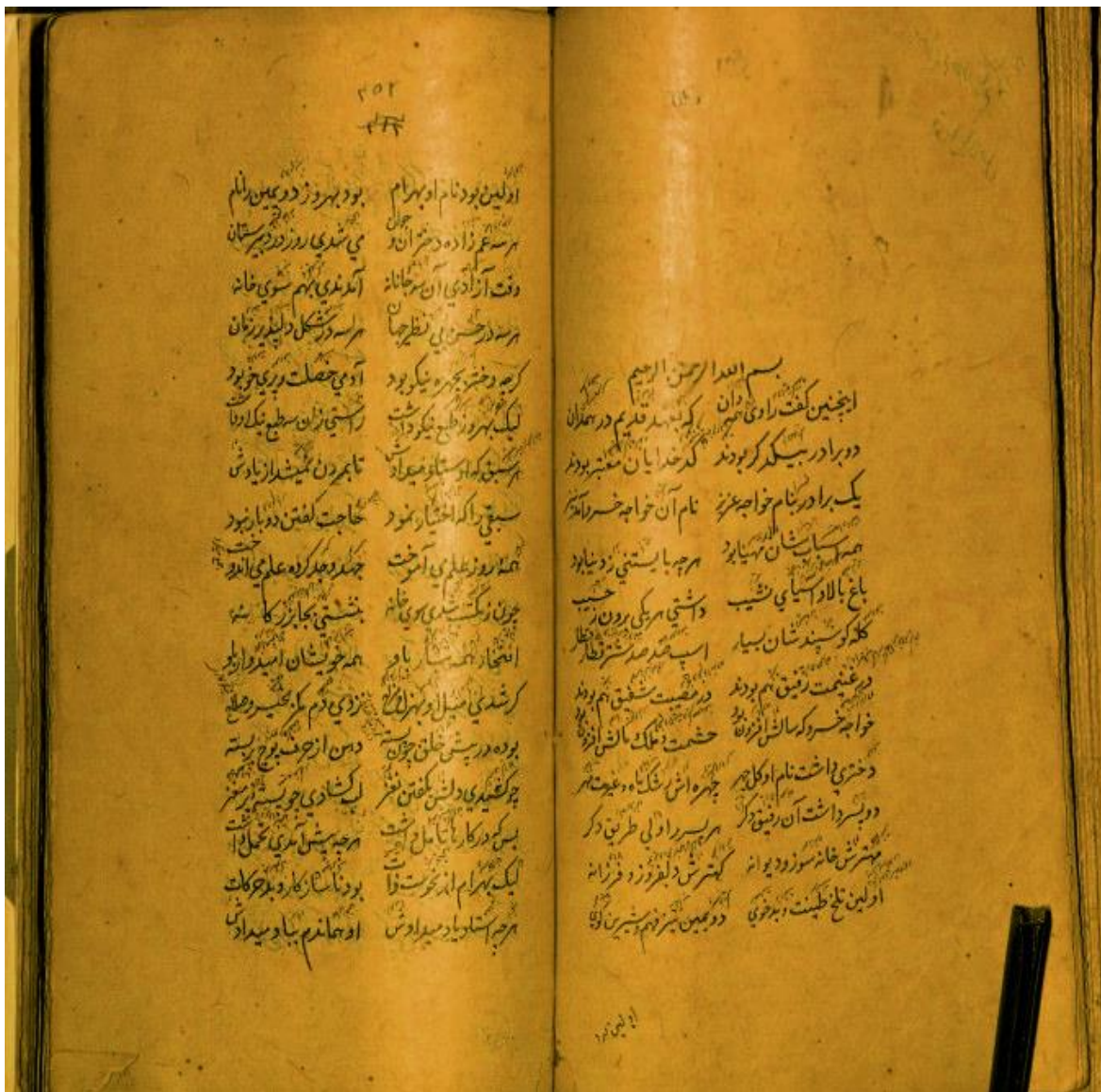
صفحه پایان نسخه پاک ۱

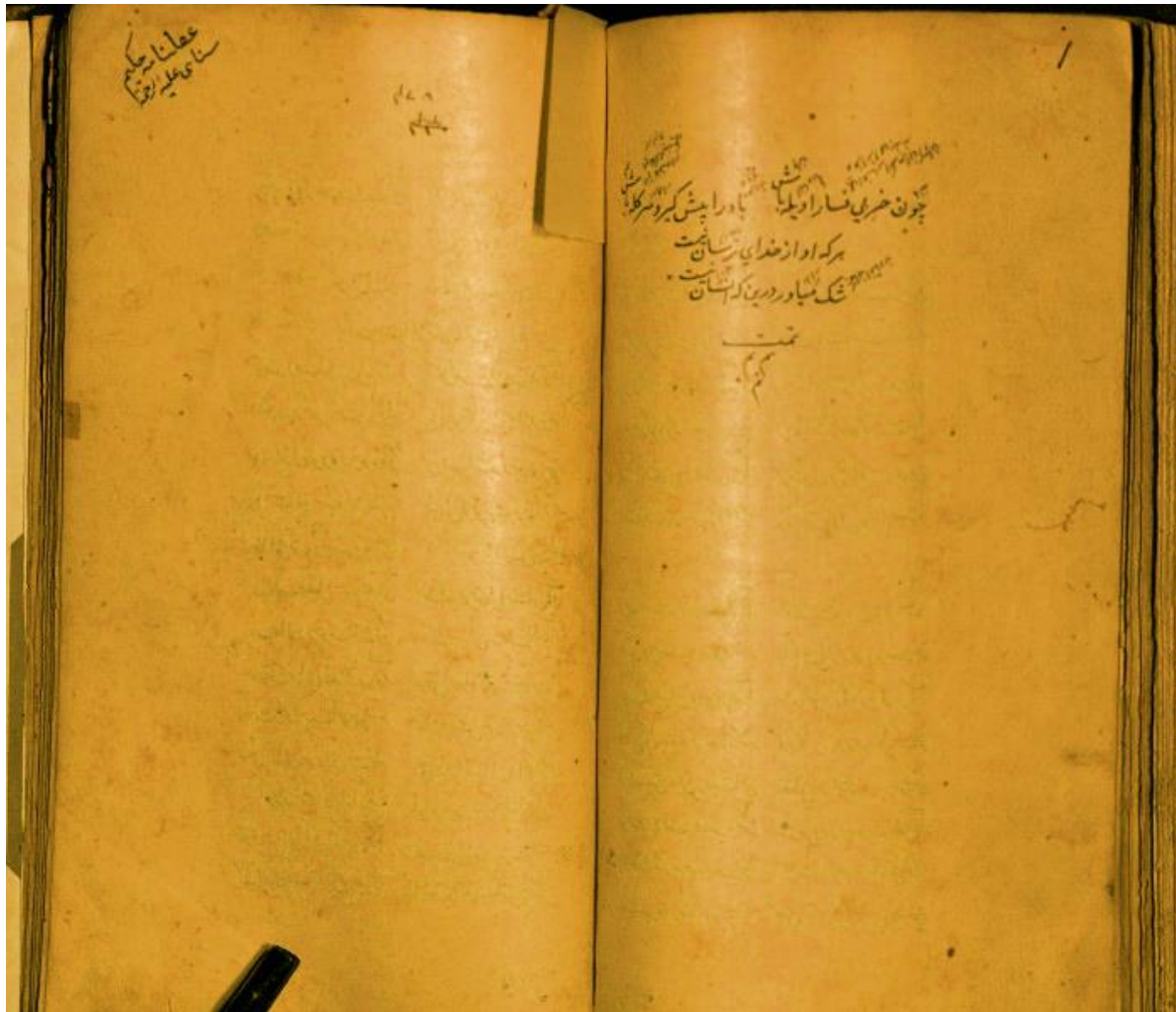
صفحه آغازین نسخه پاک ۲

پایان صفحه نسخه پاک ۲

صفحه آغازین نسخه پاک ۳ در بین چهار اثر منسوب به سنائی

پایان صفحه نسخه خطی پاک ۳، سمت چپ شروع عقلنامه منسوب به سنائی است.

